

Володимир Кулик

МОВА Й ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ЄВРОМАЙДАНУ

У статті аналізується зв'язок між мовою та ідентичністю в Україні після Євромайдану та російської інтервенції в Криму й на Донбасі. Хоча однойменна мова традиційно була важливим маркером української ідентичності, символічне пошанування цієї мови не втілювалося в її переважне вживання в різних ділянках. Народне повстання проти авторитарного режиму й особливо російська агресія проти України спричинили піднесення національної ідентичності, яке, однак, не привело до сумірного збільшення вжитку української мови. Для зрозуміння зв'язку між мовою та ідентичністю в постмайданній Україні я аналізую зміни в структурі ідентичностей, мовних настановах і зразках мововжитку, спира-

ючись на дані загальнонаціональних соціологічних опитувань та фокус-груп у різних частинах країни.

Ключові слова: національна ідентичність, мовні настанови, мововжиток, національна мова, Євромайдан, агресія Росії проти України.

Volodymyr Kulyk. Language and identity in Ukraine after Euromaidan. *The article examines the relation between language and identity in Ukraine in the wake of the Euromaidan protests and the Russian intervention in the Crimea and the Donbas. Although the eponymous language has traditionally been an important marker of Ukrainian identity, the symbolic valorization of the language has not been matched by its predominant use in various domains. The popular uprising against the authoritarian regime and especially the Russian aggression against Ukraine have caused an upsurge of national identity which, however, has not led to a commensurate increase in the use of the Ukrainian language. To gain an insight into the relation between language and identity in post-Maidan Ukraine, I analyze changes in the structure of identities, language attitudes and patterns of languages use as reported in nationwide mass surveys and focus group discussions in various parts of the country.*

Key words: national identity, language attitudes, language use, national language, Euromaidan, Russian aggression against Ukraine.

Українська нація та мова за часів бездержавності й державності

Як і інші народи, що не мали власної державності, українці традиційно окреслювали себе за етнокультурною спільністю, а не за громадянською належністю. Коли в XIX столітті народницька інтелігенція намагалася вживити національну свідомість переважно селянським масам, саме мову вона наголошувала як головну рису, що відрізняла українців від росіян і водночас об'єднувала українське населення імперій Романових і Габсбургів. Проте ця свідомість не дуже поширилася серед українських мас Російської імперії до її перетворення на імперію комуністичну, яка придушила спроби українців та інших меншин створити незалежні держави. Саме комуністичний режим зібрав під однією владою майже всі частини українського народу, навчив їх уважати себе українцями та шану-

вати однойменну мову як «рідну», а також уживав цієї мови, принаймні певною мірою, в різних сферах діяльності української республіки в буцімто добровільному союзі «братніх» народів. Водночас дедалі активніше накидання російської як мови міжетнічного спілкування та централізованого правління зробило її в останні десятиліття СРСР головною мовою повсякденного спілкування великої частини людей, котрі етнічно окреслювали себе як українців, підважуючи таким чином усталений зв'язок між мовою та ідентичністю [1; 2; 3; 4].

Після проголошення незалежності Україна мала примирити свою постімперську репрезентацію як національної держави з імперською спадщиною багатоетнічності й багатомовності. Хоча члени всіх етнічних груп одержали рівні політичні й соціальні права, влада пропагувала символи, історію та мову титульної більшості як спільні для всіх громадян нової держави, котру вона представляла, як здійснення права української (етно)нації на самовизначення. Крім того, влада намагалася притлумити роль етнічності як чинника соціальної організації; зокрема, вона припинила радянську практику ресстрації «національності» в особових документах та відмовилася визнавати етнічно окреслені територіальні автономії [5; 6; 7]. Ця політика сприяла масовому сприйняттю української нації як спільноти всіх громадян незалежно від походження й водночас поступовому прийняттю українських етнокультурних символів як важливих атрибутів цієї інклюзивної нації. В соціологічних опитуваннях, що з'ясовували важливі риси справжнього українця, громадянські характеристики (повага до законів, громадянство та сприйняття України як батьківщини) здобували набагато більшу підтримку, ніж мова, етнічне походження чи релігійна належність [8]. Про таке інклюзивне розуміння української нації свідчила й дедалі більша готовність осіб російського й іншого меншинного походження декларувати в переписах та опитуваннях українську «національність», що таким чином ставала вже не так етнічною ідентичністю, як громадянською [3; 9, розд. 6]. Щодо етнокультурного змісту цієї ідентичності, то велика частина населення, зокрема серед меншин, усе ще з підозрою ставилася до тих символів і постатей, що їх радянських режим таврував як «націоналістичні». Водночас молоде покоління, що народилося та/чи

здобуло освіту за часів незалежності, здебільшого сприйняло нове тлумачення цих символів як важливого складника національної ідентичності [10].

Наданий 1989 року українській мові статус єдиної державної мови Української РСР певною мірою врівноважував фактичний статус російської як державної мови всього СРСР, але після втрати нею цього статусу внаслідок розпаду самого союзу в Україні виникли гострі суперечки щодо того, якою за нових умов має бути роль титульної мови. Українські націоналісти прагнули зробити її головною мовою всіх ділянок суспільного життя, подібно до титульних мов європейських національних держав. Натомість російські націоналісти, комуністи й багато космополітично налаштованих лібералів закликали надати такий самий статус і російській мові, що буцімто мало забезпечити рівні права носіїв обох мов (хоча їхні опоненти твердили, що формальна рівність двох мов радше увічнюватиме успадковану перевагу російської в реальному вжитку). Прагматичні «центристи» підтримували законодавчий пріоритет української мови, але не хотіли обмежувати невідповідне її меншинному статусові вживання російської, з огляду на яке пріоритетний статус української мови ставав радше символічним маркером, аніж чинником комунікативної переваги [11; 12; 13].

Протягом перших двох десятиліть незалежності серед політиків переважала саме «центристська» орієнтація, що сприяло й збереженню позицій російської мови в комунікативній практиці, й дедалі сильнішому сприйняттю української мови як символічної вартості для всіх громадян. У проведеному 2006 року опитуванні центру «Громадська думка» аж 71% респондентів погодилися з твердженням, що «українська мова є одним із символів державності України», й навіть серед тих, хто в повсякденному житті говорить переважно російською, це твердження підтримали 58%. Водночас набагато менше людей хотіло, щоб українська стала головною мовою комунікативної практики: за її вживання «більше, ніж тепер» висловилися 42% всіх респондентів і лише 18% російськомовців, більшість яких таким чином продемонстрували орієнтацію на збереження звичної для них мови в їхній власній практиці й суспільстві загалом [3, с. 168]. Ця орієнтація спричинилася до практично незмінної частки громадян, що спілкувалися переважно російською мовою:

вона залишалася ненабагато нижчою за частку тих, хто вживав переважно української (третьо велику – хоча й істотно меншу за ці дві – групу становили особи, котрі говорили обома мовами приблизно порівну). А оскільки частка тих, хто вважав себе українцями, значно зросла, то незмінне співвідношення головних мовних груп означало, що успадкований від радянських часів розрив між мовою та ідентичністю не лише не зник, а навіть збільшився [4; 14].

Зміни в ідентичності після Майдану й агресії

Євромайдан та російська агресія проти України спричинилися до істотних змін в українській національній ідентичності, характер яких можна вивчати кількісними та якісними методами. З одного боку, порівняння результатів опитувань, які провів Київський міжнародний інститут соціології в лютому 2012 та вересні 2014 року, дає змогу визначити зміни в ідентифікаціях громадян України в цілому та мешканців певних макрорегіонів зокрема*. З другого боку, проведені на початку 2015 року в різних частинах країни дискусії у фокус-групах є цінним джерелом інформації про нюанси й причини цих змін**. Я зосереджуся на двох головних вимірах ідентичності: її *пріоритетності* (salience) щодо інших ідентичностей респондентів та її *змісті*, тобто значенні, якого люди надають своїй гаданій належності до української нації [15; 16].

Щодо пріоритетності, то обидва опитування містили запитання про головну територіальну ідентифікацію респондентів («Ким Ви

* Опитування 2012 (2029 респондентів) та 2014 років (2013 респондентів) стали можливими завдяки грантам, що їх надали авторові, відповідно, Наукове товариство імені Шевченка в США та Канадський інститут українських студій (KIUS) при Університеті Альберти. Статистична похибка в обох опитуваннях не перевищує 3,3%. Оскільки друге опитування не проводилося в анексованому Криму, то з першого я теж вилучив кримських респондентів, щоби зробити результати порівнянними. Хоча у вересні 2014 року велику частину Донбасу контролювали російські та сепаратистські війська, опитування проводилося по обидва боки лінії фронту.

** Дискусії у фокус-групах проводив той самий інститут у межах проекту, фінансованого з гранту КІУСу. У лютому 2015 року проведено дискусії у Києві та Харкові, а в березні – у Кропивницькому (тоді ще Кіровограді) та Чернівцях. У кожному місті одна група складалася з осіб віком від 20 до 35 років, що брали участь у Євромайдані або підтримували його, а інша – з осіб від 35 до 50 років, які тих протестів не схвалювали. Цитати з дискусій наведено без змін мови та стилю, щоб дати уявлення про особливості мовлення учасників.

себе вважаєте в першу чергу?»), і в обох випадках національна ідентифікація виявилася набагато сильнішою за місцеву, регіональну, пострадянську, європейську та глобальну. 2014 року 61% усіх респондентів назвав пріоритетною свою ідентичність як громадян України, тоді як лише 21% уважав себе передусім мешканцями свого міста чи села, а 9% – свого регіону (інші ідентичності набрали менше 5%). До того ж за час між двома опитуваннями національна ідентифікація зміцнилася аж на 10%, а місцева стала на 7% слабшою і регіональна майже не змінилася, тобто розрив між національною ідентичністю та її конкурентами суттєво збільшився. Навіть порівняно з соціальними ідентичностями всіх типів національна виявилася найсильнішою (втім, відмінність між нею та гендерною є статистично незначущою). Коли 2014 року респондентів запитали, які з наведених двадцяти слів найкраще їх характеризують, і попросили вказати не більш як три, 47% назвалися українцями, 45% – чоловіками або жінками, 28% – мешканцями свого міста або села, 26% – православними, 16% – мешканцями свого регіону, 11% – пенсіонерами, а 7% – патріотами (решта характеристик набрали менш як 5%). Годі сказати, якого саме значення той чи інший респондент надавав слову «українець», але не викликає сумніву, що це самоокреслення є в сьогоденній Україні одним із найпріоритетніших. Водночас ця пріоритетність не є однаковою для всіх частин країни: на Заході та в Центрі вона безперечна, в південних і східних областях національна ідентичність поступається лише гендерній, а от на Донбасі вона набагато слабша ще й за регіональну, місцеву та православну. Ба більше, якщо в західних і центральних областях пріоритетність цієї ідентичності збільшилася між двома опитуваннями, то на Донбасі, навпаки, зменшилася, натомість сильнішою стала ідентифікація зі своїм регіоном, який донбасці, отже, дедалі більше відрізняють від решти України. Це можна пояснити, зокрема, тим фактом, що у вересні 2014 року близько половини цього регіону перебувало під контролем проросійських сепаратистів, які намагалися розірвати всі зв'язки Донбасу з Україною.

Дискусії у фокус-групах допомагають пояснити, чому національна ідентичність стала для більшості українців пріоритетнішою та чому вона залишається для деяких із них проблематичною.

Оскільки національна ідентичність пов'язана не лише з нацією, а й з державою, то громадяни, невдоволені нинішньою політикою держави, менш схильні декларувати таку ідентичність, аніж ті, хто цю політику схвалює. Крім того, сприйняття перемоги Майдану як вияву влади народу вирішувати свою долю сприяло сильнішій ідентифікації з цим народом, а відчуття безпорадності перед економічною кризою робило таку ідентифікацію проблематичною. Навіть деякі з тих учасників фокус-груп, хто нарікав на зумовлене кризою зuboжіння людей, водночас зазначали, що останнім часом у них «патріотизму більше стало, [стали] більше поважати свою країну, більше вірити в краще, що вона переможе, тобто, війна закінчиться, криза теж закінчиться» (Кропивницький, група з учасниками 35–50 років). Багато учасників, намагаючись примирити розчарування нинішньою політикою та національні почуття, воліли ідентифікуватися не як громадяни України, а радше як українці. Для декого міцний зв'язок із Росією, по суті, унеможливив позитивне ставлення до антиросійських, як їм здавалося, протестів на Майдані та дій влади після його перемоги, але така настанова була радше винятковою.

Із різних аспектів змісту національної ідентичності найочевидніші зміни сталися у ставленні до Росії. До російської держави респонденти, за їхніми власними деклараціями, ставилися у вересні 2014 року значно гірше, ніж до Майдану та війни: 28% відповіли, що «за останній рік» їхнє ставлення погіршилося набагато, й ще 25% – що трохи погіршилося. Знову ж таки, ця зміна сталася в усіх макрорегіонах, окрім Донбасу. Водночас погане ставлення до держави не конче означає відчуження від народу. На запитання 2014 року про їхню оцінку твердження «Хоч би як поводитися представники влади, російський народ завжди буде близьким українському» 24% респондентів висловили повну підтримку, ще 40% були «скоріше згодні» й лише 11% більш чи менш рішуче заперечили. В усіх фокус-групах більшість учасників наголошували, що їхнє негативне ставлення до держави не поширюється на громадян, проте дехто вважав, що все-таки «є їх провина в тому, що вони покійно, як вівці, ідуть за своїм керівником» (Харків, 20 – 35 років), тобто не тільки бояться протестувати, а й воліють вірити всьому, що каже влада. Водночас багато

учасників висловлювали сумнів, чи можуть тепер росіяни бути «братнім народом» для українців, як колись учила радянська пропаганда, а дехто запевняв, що такі народи, як поляки, грузини та литовці, більш варті називатися братніми українському.

Інший важливий аспект стосується сприйняття українського націоналізму в минулому й сьогодні. Хоча живучість радянських стереотипів стримує зміни, нинішня російська агресія все-таки сприяє засвоєнню націоналістичних уявлень. Це виявилось, зокрема, в істотно кращому ставленні до Степана Бандери, символу українського націоналістичного спротиву радянським і німецьким окупантам у середині ХХ століття. Натомість до його антагоніста Іосіфа Сталіна, який, зрештою, придушив цей спротив, українці тепер ставляться ще гірше, ніж раніше. Якщо 2012 року ставлення до Бандери було таким само поганим, як до Сталіна (частка відповідей «погане» та «скоріше погане» становила, відповідно, 53% та 56%), то 2014 року воно стало набагато кращим (42% негативу проти 62%). Як і щодо попередніх запитань, лише в Донбасі сприйняття Бандери стало гіршим і лише там ставлення до Сталіна змінилося на краще.

Хоча багато учасників фокус-груп усе ще дотримувалися сформованого за радянських часів погляду на націоналізм як національну винятковість або навіть нацизм, більшість уважала, що націоналізм означає любов до свого народу й прагнення волі для своєї країни. Декілька осіб прийняли цей термін як власне ідеологічне окреслення, як-от у такому твердженні: «Я русскоговорящий украинский националист. Потому что я вважаю, що держава повинна розвиватися, виходячи з національних інтересів. І вот іменно це підкреслення, от це я вважаю своїм націоналізмом» (Київ, 20 – 35 років). Деякі учасники також твердили, що націоналізм відіграє важливу позитивну роль у багатьох суспільствах, зокрема тих, що їх вони вважали прикладами для України. Нарешті, велику міру прийняття українського націоналізму продемонстрували відповіді на запитання про те, кого можна вважати національними героями України: в різних містах називали переважно постаті з націоналістичного нарративу історії України, а не з радянського. Деякі з цих постатей, як-от Тарас Шевченко та Богдан Хмельницький, були присутні й у радянському пантеоні, але інших реабіліто-

вано щойно після проголошення незалежності, за яку, згідно з новою інтерпретацією, вони самовіддано боролися. Націоналістичний пантеон учасники фокус-груп здебільшого доповнювали сучасними героями, зокрема тими, що загинули на Майдані або воювали проти російських агресорів на Донбасі.

Уявлення про суспільні ролі та вартості мов

Гаданий зв'язок між мовою та ідентичністю є одним з аспектів змісту цієї ідентичності, тому його можна досліджувати на тому самому матеріалі, що й інші аспекти. Дані опитувань і фокус-груп показують, що ставлення до мов, хоч теж суперечливе, суттєво відрізняється від інших змін в ідентичності готовністю великої частини українців визнавати легітимність ситуації, зумовленої політикою радянського режиму.

Якщо йдеться про декларовані респондентами зміни «за останній рік», то ставлення українців до титульної мови істотно покращилося: у вересні 2014 року 30% респондентів заявляли про більш чи менш радикальну зміну на краще й тільки 7% – на гірше (погіршення переважало тільки на Донбасі). Варто зауважити, що ставлення до української мови покращилося приблизно такою самою мірою, як до Державного гімну й прапора, з чого можна виснувати, що українці сприймають державну мову не лише з правового погляду, тобто як мову держапарату, а й із символічного, як національний атрибут. Це сприйняття відбилося також у відповідях на поставлені в 2012 та 2014 роках запитання про причини важливості української мови для громадян України [пор. 2, с. 164–166]. Маючи змогу вибрати не більш як три причини з запропонованого списку (там перелічено ті причини, що їх найчастіше згадують у публічному дискурсі), близько трьох чвертей респондентів в обох опитуваннях назвали роль української мови як державної, який, зрештою, може означати й мову держапарату, й національний атрибут. Однак за час між опитуваннями посилювалося визнання двох інших причин, що чітко вказують на роль української саме як національної мови: «мова, яка є основою незалежності України» (2012 року цю причину вказали 20% респондентів, а 2014-го – вже 27%) та «мова, яка об'єднує українське суспільство» (14% та 23%, відповідно). Нарешті, сприйняття української як національної мови було помітне в твердженнях учасників фокус-груп, що представляли активніше вживання цієї мови як один із виявів національного піднесення:

«Мабуть, ми ще сильніше відчули себе нацією, українцями. Хоча б більша кількість людей згадали, що у нас є нація, що ми українці. Мені навіть здається, що більше ми стали говорить українською мовою завдяки цьому» (Кропивницький, 35 – 50 років).

Натомість до російської мови стали набагато чи трохи гірше ставитися 19% респондентів, переважно україномовці Заходу та Центру. Водночас більшість громадян не змінила свого ставлення, хоч би яким воно було. Багато учасників фокус-груп говорили, що внаслідок Майдану й війни більше полюбили українську мову та/чи стали нею частіше говорити, але ніхто не вважав цю зміну підставою для гіршого ставлення до російської, тим паче для відмови вживати її (як головну чи другу після української) в повсякденному житті. Поданий нижче уривок із дискусії в переважно російськомовному Харкові (20 – 35 років) демонструє різні аргументи, що служать для виправдання цієї позиції:

Модератор: Деякі люди вважають, що тепер це мова ворога і тому вони не можуть сприймати її так, як раніше. Що ви про це думаете?

Респ. 2: Ну, якщо з дитинства ми спілкувалися російською мовою...

Респ. 6: Привыкли з дитинства, да.

Респ. 4: Мы не ассоциируем её с Россией.

Респ. 3: Мы ж не с языком воюем.

Респ. 4: Да.

Респ. 1: В будь-якому випадку що наша українська мова, що російська мова – це в першу чергу засіб спілкування.

Якщо погляд на українську мову лише як засіб спілкування суперечить наведеним вище свідченням її символічного поцінування, то щодо російської наголос на комунікативній ролі узгоджується з відповідями на запитання про причини важливості цієї мови для громадян України. В обох опитуваннях більшість респондентів указували на її роль як «мови, яку в Україні майже всі розуміють», а другою, з великим відривом, ішла роль як «мови спілкування між громадянами країн СНД» (2014 року першу назвали 59%, а другу – 34%). Щоправда, одна досить часто згадувана роль – «мова більшості людей у східних областях» (31%) – усе-таки

натякала на зв'язок мови з ідентичністю, але не національною, а регіональною, тоді як національну роль «мови, якою з давніх часів говорили в Україні», визнали важливою набагато менше респондентів (15%). До того ж за час між опитуваннями гадана регіональна вкоріненість російської мови значно зміцнилася, а сприйняття її як частини національної традиції, навпаки, неабияк послабшало, тобто тепер її загальнонаціональна легітимність спирається головню на комунікативну функцію.

У кожному разі, для більшості людей сильніша українська ідентичність не означає гіршого ставлення до російської мови, тобто для них уживання чи близькість до цієї мови не стали несумісними з усвідомленням себе українцями. Така настанова свідчить про етнокультурну інклюзивність нової української ідентичності, що постала під впливом Майдану та війни. Проте добре ставлення до людей, які говорять різними мовами, не означає визнання однакової легітимності самих мов. Поважаючи російську як мову великої частини населення та звичний засіб спілкування всередині країни та поза її межами, українську мову цінують не тільки за комунікативні функції, а й за символічну роль національної мови. Тому від держави громадяни очікують підтримки насамперед української мови: в опитуванні 2014 року за це висловилися аж 56% респондентів, тоді як підтримки насамперед російської воліли всього 5%, всіх мов рівною мірою – 17% і підтримки в кожній частині країни мови місцевої більшості – 14%. Державна підтримка передусім української мови виявилася найпопулярнішою опцією в усіх макрорегіонах, окрім Донбасу, де більшість висловилося за підтримку мови місцевої більшості. На відміну від донбасців, які бажають зберегти звичне мовне середовище, мешканці інших південно-східних областей ладні дозволити державі поступово зробити символічно важливу національну мову головною мовою мовленнєвої практики.

Уявлення про особливу роль української мови відбилася також у громадській думці щодо питання про належні статуси двох найпоширеніших мов, яке було предметом гострих суперечок протягом усього періоду незалежності [13; 17; 18]. Відразу після перемоги Євромайдану це питання знову опинилося у фокусі громадської уваги, оскільки прибічники української мови спробу-

вали скасувати ухвалений за часів Януковича мовний закон, що підвищував статус російської (а також мов інших меншин). Хоча цю спробу зупинив тодішній виконувач обов'язків Президента, російська влада все-таки використала її як один із приводів анексувати Крим і роздмухати сепаратизм на Донбасі. Гостріше усвідомлення конфліктного потенціалу мовного питання спричинилося до переважної підтримки, з одного боку, статусу української мови як єдиної державної, а з другого, збереження офіційного (регіонального) статусу російської в місцях її поширення, що став своєрідним способом визнання суспільної легітимності її носіїв [19; 20]. Тому демонстровану протягом багатьох років у соціологічних опитуваннях чисельну рівновагу між прибічниками й опонентами статусу російської мови як другої державної було порушено: тепер більшість громадян схиляється до державного статусу лише української водночас із офіційним статусом російської (та інших мов меншин) у тих регіонах, де вони поширені. Наприклад, в опитуванні Київського міжнародного інституту соціології від лютого 2015 року цей компромісний варіант підтримали 52% респондентів, тоді як на статусній рівності двох мов наполягали тільки 19% (проти 27% два роками до того) й приблизно стільки само (21%) воліли взагалі вилучити російську з офіційного вжитку [21].

Висновки

Проведений вище аналіз показує, що, з одного боку, українська національна ідентичність стала пріоритетнішою щодо інших територіальних і нетериторіальних ідентичностей, ніж була до Майдану та війни, а з другого боку, істотно змінився зміст цієї ідентичності, що виявилось насамперед у віддаленні від Росії та більшій прихильності до українського націоналізму як світогляду й історичного нарративу. Хоча ця зміна не є однаковою для різних частин країни, вона охопила майже всю її територію, за винятком Донбасу, що після перемоги Євромайдану став тереном масових сепаратистських виступів і відтак збройного протистояння. Однією зі змін у змісті української ідентичності стало більше поцінування титульної мови як національної, подібно до інших національних атрибутів, як-от гімну та прапора. Проте це символічне поцінування не супроводжується масштабним переходом до вживання української мови в повсякденному житті чи бодай додаванням її до активного кому-

нікативного репертуару. Більшість російськомовців не бачать підстав переходити на українську, вважаючи, що їхня належність до української нації базується на вільному виборі, а не якихось етнокультурних характеристиках. Хоча таке сприйняття здається цілком відповідним для інклюзивного демократичного суспільства, необмежене вживання мови колишньої імперії сприяє збереженню її успадкованої від імперських часів переваги, а отже, маргіналізації мови національної, яку більшість членів нації начебто хотіли би бачити широко вживаною в суспільстві й наділеною активною підтримкою держави. Остерігаючись відштовхнути російськомовців, нинішнє державне керівництво не надає активної підтримки українській мові, але така політика невтручання погіршує несприятливе становище цієї мови в різних ділянках і таким чином провокує невдоволення тієї частини громадян, які вважають її ключовим елементом національної ідентичності.

1. Krawchenko B. *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine* / B. Krawchenko. – London, 1985.

2. Martin T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939* / T. Martin. – Ithaca, London, 2001.

3. Кулик В. Роль української мови в національній ідентичності громадян пострадянської України / В. Кулик // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – 2013. – Вип. 4-5 (72-73). – С. 156–171.

4. Kulyk V. *Soviet nationalities policies and the discrepancy between ethnocultural identification and language practice in Ukraine* / V. Kulyk // *The Historical Legacies of Communism in Russia and Eastern Europe* / Ed. M. Beissinger, S. Kotkin. – Cambridge, New York, 2014. – P. 202–221.

5. Wanner C. *Burden of Dreams: History and Identity in Post-Soviet Ukraine* / C. Wanner. – University Park, 1998.

6. Kulyk V. *Politics of ethnicity in post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker* / V. Kulyk // *Journal of Ukrainian Studies*. – 2001. – Vol. 27. – No. 1-2. – P. 197–221.

7. Stepanenko V. *A state to build, a nation to form: Ethno-policy in Ukraine* / V. Stepanenko // *Diversity in Action: Local Public Management of Multi-Ethnic Communities in Central and Eastern Europe* / Ed. A.-M. Biró, P. Kovács. – Budapest, 2003. – P. 307–346.

8. Shulman S. The contours of civic and ethnic national identification in Ukraine / S. Shulman // *Europe-Asia Studies*. – 2004. – Vol. 56. – No. 1. – P. 35–56.

9. Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки / В. Кулик. – Київ, 2010.

10. Кулик В. Громадська думка й історична пам'ять у сучасній Україні / В. Кулик // *Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід* / ред. Ю. Шаповал. – Київ, 2013. – С. 447–465.

11. Arel D. Language Politics in Independent Ukraine: Towards One or Two State Languages? / D. Arel // *Post-Soviet Affairs*. – 1995. – Vol. 23. – No. 3. – P. 597–622.

12. Kulyk V. Normalisation of ambiguity: Policies and discourses on language issues in post-Soviet Ukraine / V. Kulyk // *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: Ukraine and Belarus in Focus* / Ed. B. Törnquist-Plewa. – Malmö, 2006. – P. 117–140.

13. Кулик В. Погляди громадян України на суть і способи розв'язання мовної проблеми / В. Кулик // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. – 2011. – Вип. 5 (55). – С. 5–30.

14. Хмелько В. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності / В. Хмелько // *Наукові записки НаУКМА*. – 2004. – Т. 32. Соціологічні науки. – С. 3–15.

15. Abdelal R. Identity as a variable / R. Abdelal, Y.M. Herrera, A.I. Johnston, R. McDermott // *Perspectives on Politics*. – 2007. – Vol. 4. – No. 4. – P. 695–711.

16. Kulyk V. The media, history and identity: competing narratives of the past in the Ukrainian popular press / V. Kulyk // *National Identities*. – 2011. – Vol. 13. – No. 3. – P. 287–303.

17. Кулик В. Мовна політика та суспільні настанови щодо неї після Помаранчевої революції / В. Кулик // *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / ред. Ю. Бестерс-Дільгер. – Київ, 2008. – С. 11–54.

18. Кулик В. Структура та динаміка громадської думки щодо статусу російської мови в Україні / В. Кулик // *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. – 2012. – Вип. 2 (58). – С. 27–44.

19. Кулик В. Український націоналізм у час війни з Росією / В. Кулик // *Критика*. – 2014. – Ч. 9–10. – С. 13–17.

20. Nedashkivska A. “Ukraine is united” campaign: Public discourse on languages in Ukraine at a time of political turmoil / A. Nedashkivska // *Zeitschrift für Slawistik*. – 2015. – Vol. 60. – No. 2. – P. 294–311.

21. Пирогова Д. Ставлення до статусу російської мови в Україні // *Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології*. – 10.4.2015 [Електронний ресурс] / Д. Пирогова. – Режим доступу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=517&page=1>.